

удаватися до мовної економії без втрати при цьому ідейно-тематичного змісту твору.

4. Відтворені в кіноповісті О.П.Довженка "Тарас Бульба" конструкції із синонімічними семантико-синтаксичними відношеннями в системі просте/складнопідрядне речення тотожні моделям, проаналізованим у повісті М.В.Гоголя за здатністю до взаємодії прийменників і сполучників.

Література

1. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
2. Гоголь М.В. Тарас Бульба: Повість / Переклад А.Хуторяна, ілюстрації М.Дерегуса. – К.: Держ. вид-во худ. літ-ри, 1952. – 139 с.: іл.
3. Городенська К.Г. Граматична взаємодія сполучників і прийменників // Актуальні проблеми синтаксису: Матер. всеукр. наук. конф., присв. 85-річчю проф. І.І.Слинька. – Чернівці: ЧДУ, 1997. – С. 29–30.
4. Довженко О.П. Твори: В 5 т. – Т. I / Передмова О.Гончара; Приміт. К.Волинського; Упорядн.: Ю.Солнцева і Т.Деревянко. – К.: Дніпро, 1983. – 439 с.: іл. портр.
5. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис. – Д.: Донну, 2001. – 662 с.
6. Поліщук Я. Микола Гоголь і українська література // Дивослово. – 2005. – №11. – С. 29–33.
7. Українські радянські письменники: Зб. літ.-крит. матеріалів / Укл.: Ю.М.Безхутрий, Л.Г.Бикова, Н.І.Гноєва та ін. – К.: Рад. шк., 1984. – 349 с.

УДК 821.161.2-311.6.09

О.Д.Будугай

Діалог у часі й просторі героїв твору М.Гоголя "Тарас Бульба" та В.Шкляра "Елементал": аксіологічний та історіософський аспекти

У статті аналізуються художні точки перетину у часі й просторі головних героїв повісті М.Гоголя "Тарас Бульба" та роману В.Шкляра "Елементал" як персонажів захопливої гостросюжетної історико-пригодницької прози. Ілюструються діалогічні зв'язки героїв-українців, які залишаються вірними моральним цінностям, власним переконанням у найскладніших випробуваннях історії.

В статье анализируются художественные точки пересечения во времени и пространстве главных героев повести Н.Гоголя "Тарас Бульба" и романа В.Шкляра "Элементал" как персонажей захватывающей остросюжетной историко-приключенческой прозы. Иллюстрируются диалогические связи героев-украинцев, хранящих верность моральным ценностям, своим убеждениям в самых сложных испытаниях истории.

We analysed the time and space parallels of the main characters from two novels: "Tharas Bulba" by M.Gogol and "Elemental" by V.Shklar. They're the personages of the exciting historical and adventure prose. It illustrated the ties of Ukrainian heroes who remined faithful towards the high moral values and their own persuasions in the most difficult historscal crosses.

2005 року Львівське видавництво "Кальварія" започаткувало вихід у світ творів нової бінарної серії "INDIVIDUEL ПЕРШОТВИР". Це унікальна серія книжкових пар, герої яких є віддзеркаленням один одного в часі й просторі. Прикметно, що найпершою "парою" зазначеної серії є український переклад оригіналу повісті М.Гоголя "Тарас Бульба" (її першої редакції, що побачила світ 1835 року в збірці "Миргород") [1] та роман В.Шкляра "Елементал" [2]. Обидва тексти після їх оприлюднення викликали шквал критики. Чому саме ці твори стали першими в новій серії книжкових пар, що саме поєднує два хронологічно віддалених зразки захопливої історико-пригодницької прози XIX та XXI століть?

Зробимо спробу виявити у нашому дослідженні точки перетину у часі й просторі головних героїв повісті М.Гоголя "Тарас Бульба" та роману В.Шкляра "Елементал" як персонажів гостросюжетної історико-пригодницької прози. Висуваємо гіпотезу, що такий діалог стосується передусім площин аксіології та історіософії. Проблематика обох творів є злободенною для сучасного читача і вимагає глибокого переосмислення. Тема статті є актуальною, оскільки ідейно-естетична цінність Гоголевої повісті в очах молодших поколінь читачів з роками ще більше зросла. І особливо злободенним видається переусвідомлення цього літературного шедевра репрезентантами наймолодшої генерації українців, які оцінюють класичні твори насамперед через призму сучасності, вступаючи в діалог з художнім текстом, створюючи разом з автором нову художню цілісність. Така незвичайна книжкова "пара" – тексти М.Гоголя і В.Шкляра – ще не стала предметом ретельної реінтерпретації, хоч і потребує літературознавчих студій за допомогою сучасних методів аналізу. Провідним методом запро-

понованого літературознавчого дослідження обрано *культурно-історичний*, оскільки повість та роман аналізуються у їхніх зв'язках з конкретно-історичною ситуацією і станом культури народу конкретних періодів вітчизняної історії – відповідно козаччини у XVII ст. та війни в Чечні на зламі XX–XXI століть. Отже, тексти прози розглядаються в діалогічних зв'язках зі своєю добою, з минулим і сучасністю.

Застосування елементів *порівняльно-типологічного* методу допомагає простежити на проблемно-тематичному, образному, композиційному, хронотопічному і мовностилістичному рівнях подібні пригодницькі сюжети, схожих один на одного героїв. Використано також елементи *естетичного методу* дослідження, оскільки "рецептивна естетика надає привілей читачеві у парадигмі "текст/читач" і наділяє його когнітивною та афективною здатністю творити з цього тексту власний текст" [4, с. 347]. Важливим аспектом дослідження є аналіз домінантних хронотопічних зв'язків у творчості кожного окремо взятого письменника, тлумачення соціально-історичного часу, а також зовнішнього (авантюрного) і внутрішнього ритму головних героїв. Дослідження головних образів повісті й роману поглиблює розуміння ідейно-тематичної основи твору, ілюструє багату мовностильову палітру авторів.

Варта уваги науковців і читачів праця В.Шкляра як перекладача і як лауреата багатьох літературних премій, автора відомих гостросюжетних романів "Тінь сови", "Ностальгія", "Елементал", "Ключ", "Кров кажана", "Залишенець" та ін. Не випадково його улюбленою нагородою є звання "автора, чіх книжок найбільше вкрали з магазинів". Роман "Елементал" є сучасною авантюрно-містичною історією, написаною на документальних фактах, добре відомих авторові. Власні назви та імена у цьому творі не змінено. Деякі персонажі офіційно живуть під псевдо, позаяк до певного часу не мають права на розкриття таємниці свого походження. Дія роману відбувається у Франції, Чечні, Росії. Пізнавальність історичних творів з часом посилюється, читач уявляє явища життя героя в умовах, хронологічно віддалених і якісно зовсім інших, ніж сучасні. У своїй монографії "Код української літератури: Проект психоісторії новітньої української літератури" Н.Зборовська підкреслила: "Психоісторичне тлумачення акцентує увагу на тому, що літературний текст є не об'єктом осуду або прославлення, а лише об'єктом для аналізу. Український психоаналіз на основі свого страхітливого минулого повинен прийти до того, що будь-які тексти не можна знищувати, виправляти відповідно до духу часу, адже тексти – єдине свідчення епохи, тому їх потрібно читати так, як вони написані у своєму часі, й усвідомлювати заради майбутнього" [3, с. 494]. В.Шкляр

вважає важливим для широкого читацького загалу знати першу редакцію повісті "Тарас Бульба", текст якої він називає "справжнім", оскільки ще в свої шкільні роки не міг зрозуміти "чужорідних наголошень" у творі, зокрема, чому це "щирий козарлюга Бульба, згоряючи в лядським вогні, пророкує: "Уже и теперь чуют дальние и близкие народы: подымается из Русской земли свой царь, и не будет в мире силы, которая бы не покорилась ему!.." [5, с. 5].

Відомо, що М.Гоголь мусив на вимогу критиків, цензорів посилити "общерусский идейный смысл", що цілком зрозуміло: будь-яка державна ідеологія прагне себе захистити, ствердити у всіх галузях суспільного буття, у тому числі й у літературі, навіть попри те, що сцени твору набувають деякої штучності. Важко повірити, що запорожці-низовики в екстремальних бойових ситуаціях апелювали б тільки до православного царя, жодного разу не згадавши Україну. Прикро, що в художньо вартісній екранізації повісті М.Гоголя російського кінорежисера В.Бортка кіномитці з метою створити колорит історичної доби вдаються до того, що персонажі-поляки розмовляють рідною мовою, але водночас українці чомусь спілкуються тільки фразами, які зустрічаються в тексті М.Гоголя, скоригованому цензурою. На нашу думку, фільм тільки виграв би, якби з екрана лунала б і соковита українська мова, адже сміх, дотепне слово теж були зброєю січовиків, тим більше, що лист козаків турецькому султанові, який пишуть герої фільму в одній із сцен, є відомим україномовним документом козацької епохи. А взагалі, творцям фільму треба подякувати за збереження пам'яті про січове лицарство, оспіване нашим неповторним сучасником М.Гоголем. Дуже потребує сучасний читач-підліток і доросла людина таких художніх свідчень далекої для нього епохи, оскільки моральний вибір, перевірка духовних цінностей відбуваються перед кожним і в його часі.

Про те, що для М.Гоголя звернення до історичної тематики було дуже органічним, писали літературознавці різних поколінь. Дослідник С.Машинський наголосив: "Научно-историческая мысль Гоголя и его художественное мышление были "сообщающимися сосудами". Гоголь-историк многое предопределил в работе писателя не только над исторической, но и современной темой. Исторический взгляд на нынешнюю действительность Гоголь считал одной из важнейших обязанностей истинного художника" [6, с. 161]. Ще до появи друком збірки "Миргород", у січні 1835 року, М.Гоголь видав збірку "Арабески", у якій, окрім статей з географії, мистецтва, кількох художніх творів, містилися й праці з історії. Аналізуючи серйозні історичні студії М.Гоголя, фахівець історії С.Білокінь підсумовує: "Не диво, що Гоголь хотів докластися до загальнонаціональної потреби,

сподіваючись видати історію України в шести малих чи в трьох великих томах" [7, с. 7].

Велике значення мало також і зацікавлення прозаїка українським фольклором, особливо думами, історичними піснями. Краєзнавець А.Черков у статті "Великий маг України" наводить рядки спогадів сестри письменника Ольги про любов М.Гоголя до української пісні: "Інколи поміж нами, коли йому вдавалося добре попрацювати зранку, він приходив на обід веселий і вдоволений. Після обіду умовляв свою тітоньку Катерину Іванівну співати малоросійських пісень, причому і сам підтягував, притупував ногою..." [8, с. 3]. Цей інтерес виявлявся і в художніх текстах митця, і в його науковому доробку. У рік заснування Університету Св. Володимира в Києві (1834) М.Гоголь опублікував на сторінках офіційного "Журнала Министерства народного просвещения" статті "Взгляд на составление / Малороссии" та "О малороссийских песнях". С.Машинський слушно підкреслив: "Поэтика народной песни оказала огромное влияние на всю художественно-изобразительную систему "Тараса Бульбы", на язык повести" [6, с. 123]. Пісенне звучання стилю повісті підсилюють виразні епітети, яскраві порівняння, ритмічні повтори. С.Машинський наголосив на особливому впливові билінно-пісенного прийому поширених порівнянь на поетику повісті "Тарас Бульба", на високе емоційне, ліричне забарвлення фрази у тексті, яке створює відчуття органічної близькості манери гоголівського повістунства до *стилю народної пісні* [6, с. 124].

Друга редакція повісті, що вийшла друком 1842 року в другому томі "Сочинений", містила ширшу деталізацію батальних сцен, подовшала на додаткових три розділи – із дев'яти їх стало дванадцять. У розв'язці замість відомої нині кожному школяреві сцени спалення у вогні Бульби, прикутого ланцюгами до дерева, в першій редакції автор змалював таке: "Йому скрутили руки, зв'язали всього мотузками та ще й ланцюгами, примочували до величезної колоди; праву руку для більшої надійності прибили цвяхом і поставили цю колоду на попа в розколінні фортечної стіни так, що Бульба височів над усіма і польське військо могло споглядати його, як свій переможний трофей" [1, с. 98]. Якщо в другій редакції охоплений полум'ям Тарас нагадує Христа, що спокутує гріхи інших, власне, приймає очищення вогнем, то в першій редакції М.Гоголь розставляє трохи інші акценти щодо Бульби: "Здавалося, що він стоїть у повітрі, і це, разом із тим страшним безсиллям, що відбилося на Тарасовій поставі, робило його чимось схожим на Духа, який зійшов з небес, щоб перешкодити своєю всевишньою владою якомусь нікчемству. На його обличчі

не було жалю до себе. Він прикипів очима туди, де відстрілювалися козаки, і з висоти бачив усе, як на долоні" [1, с. 98–99].

Якщо в працях радянського періоду дослідники більше акцентували на рисах реалізму в доробку М.Гоголя, сучасні українські науковці звертають увагу також на те, що в творчості прозаїка "переплелися дві стильові епохи: романтизм і бароко" [9]. М.Наєнко веде мову про те, що й смерть М.Гоголя викликана несумісністю в ньому саме названих двох стихій: жив в епоху романтизму, а був людиною минулої вже епохи бароко. Серед улюблених мистецьких прийомів М.Наєнко виокремлює *гіперболу та оксюморон*. Особливо останній троп властивий бароковій естетиці.

Роман В.Шкляра "Елементал" теж має яскраву історичну спрямованість, хоч героєм його є сучасний український молодий чоловік, якого доля привела служити за кордоном легіонером, він є командос із секціону "Жаби", елементал – "істота, яка живиться стихіями" [2, с. 10]. Психоаналітик легіонерів Андре Сіак тлумачить, що елементали "стоять нижче за людину і відрізняються від неї лише тим, що в них не одна душа, а кілька. Різниця полягає в тому, – каже Андре Сіак, – що ми не походимо від Адама. Ми розчиняємося в людському натовпі і знаємо все, що відбувається навколо" [2, с. 10]. Молодого легіонера повчають: "Той, хто навчиться підкоряти собі всі стихії, хто зуміє жититися ними, як жаба живиться комахами, той зможе все" [2, с. 11]. Виконуючи складне завдання, що виявилось черговою перевіркою готовності елементала до ще складніших завдань, герой стає свідком і учасником важливих подій на теренах Чечні, Росії, Франції. Йому доводиться рятувати із самого горнила Чеченської війни дівчину Хеду, яка перебуває в чеченців. З персонажами повісті "Тарас Бульба" його ріднить потяг до справжніх героїчних дій, які вимагають величезного напруження всіх сил. У найскладніших випробуваннях небезпечного завдання молодий легіонер не зраджує власним моральним принципам. Його дух живлять не тільки "стихії", він у глибині душі лишається українцем. Про це свідчать його думки, спосіб мислення, життєві цінності.

На *рівні змісту* художніми особливостями обох історико-пригодницьких творів є наявність гострого конфлікту, психологічної напруги, активного пошуку відповідей на злободенні питання, креативність дій персонажів. Як і повість М.Гоголя, роман В.Шкляра "Елементал" має ряд *символічних мікрообразів*, наприклад хреста. Хрестиком на карті Чечні герой позначає місце, де з ним трапилася драматична подія, через яку його почали вважати загиблим; під прикриттям представництва організації Міжнародного Червоного Хреста він вирушає до Чечні: "Хрест – то таки

особливий знак, який, крім усього, має ще й силу провидіння. Варто було мені намалювати його червоним маркером на контурній мапі, як він уже перемістився на мої груди, – це був пільговий знак війни – не стріляти! – хоча й нагадував той-таки хрест в оптичному прицілі" [2, с. 17]. У кінці пригод елементал підсумовує: "І хоч потім я зняв той бейджик із візитівкою Червоного Хреста, знамення його постійно відчував у дорозі. Знамення і провидіння" [2, с. 188]. Спільним для героїв обох досліджуваних творів є те, що на них чекають *пригоди-випробування*, на які вони самі погоджуються. З особливим зацікавленням читачі сприймають історичний твір, в ідейно-тематичне осердя якого покладена пригода – надзвичайна подія. Пригодницький сюжет приваблює мотивом таємничості, ігровим началом. Наявність активного героя робить пригодницький твір більш доступним для читацької рецепції. Найчастіше пригода пов'язана з мандрівкою, із розкриттям якоїсь таємниці, цікавою знахідкою. У досліджуваних творах воєнні пригоди-випробування мають авантюрний відтінок, оскільки герої наражаються на небезпеки з власної волі, усвідомлюють усю серйозність добровільно обраних ними майбутніх випробувань. Тарас Бульба з Остапом та Андрієм квапляться на Січ у мирний час, хоч могли б довше пожити в умовах миру разом з матір'ю, яка заслуговує на увагу й повагу рідних. Легіонер із роману В.Шкляра в умовах безробіття в Україні свідомо залишає рідну землю, в якій не знаходить собі справи до душі. Він відчуває нахил до важких випробувань, прагне справжнього динамічного життя, насиченого подіями.

Образ України асоціюється в його уяві як дещо статичний образ рідного подвір'я, яке батько постійно підмітає, де хата щороку дедалі глибше вгрузає в землю. І козаки, і легіонер вивільняються із локусів рідної домівки, оскільки вона стає для них пасткою, герої прагнуть потрапити в інші часо-просторові виміри, де зможуть гідно випробувати себе. Тому хронотоп війни стає для обох творів домінантним і вирішальним. В.Гумінський писав, що "главное время героического эпоса "Тараса Бульбы" – настоящее, в котором заключены и общее прошлое всего казацкого товарищества, и его общее будущее" [10, с. 234]. Обидва твори художньо націлені в майбутнє, заради якого й страждають персонажі. Не випадково Бульба востаннє звертається до козаків такими словами: "А за недолю мою не журіться! Я знаю, що мене жде! Знаю, що мене пошматують живцем, і нічого від мого тіла не зостанеться на землі. Але то вже мій клопіт... Будьте ж здорові, панове-браття товариші! Та дивіться ж, прибувайте на літо знов! Та добре погуляйте!.." [1, с. 100]. Аналізуючи роман В.Шкляра "Ключ", М.Бриних помітив таку важливу якість прози

В.Шкляра, яку можна віднести як характерну і для роману "Елементал": "Оповіді Шкляра властиве якесь химерне відчуття часу: нібито зрозуміло, що події роману відбуваються наприкінці 90-х років, але письменник акцентує саме на тих характерах, явищах, подіях, які так само природно сприймалися б і в сьогодні" [1, с. 6]. Спільним для героїв обох досліджуваних творів є те, що життєві ситуації, в які вони потрапляють, нагадують ситуації із фольклорних зразків. Якщо Гоголівські персонажі мають близькість із народними піснями, то герой-елементал зіставляє своє життя з персонажем фантастичної казки "Котигорошко". У сцені діалогу під час повернення легіонера до Франції з урятованою дівчиною на борту "Боїнга" юнак говорить Хеді, що Котигорошко не вбив своїх друзів Вернигору, Вернидуба й Крутивуса, а просто "не покликав їх на своє весілля" [2, с. 182]. Кохання теж стає випробуванням для героїв обох творів. У нарисі "Именем живых" про творчу спадщину М.Гоголя дослідник А.Горелов слушно підкреслив: "Гоголь дал бой романтической литературе на излюбленной ею территории. Лишив любовную тематику исключительности, а любовь – магической силы, Гоголь превратил любовное чувство в обычное и трагическое игральное жестоким обстоятельствам" [12, с. 134]. Про жіночий початок у повісті "Тарас Бульба" як символ чужого і небезпечного переконливо вів мову В.Кривонос. Про небезпеку від жінок Андрія попередив батько-антифемініст, але юнак піддався красі гордої панночки-польки і зрадив найсвятіше. Герой роману В.Шкляра "Елементал" теж зазнає прикросців від жінки, заради якої він ризикував і яку покохав – вона виявилася не тією слабкою Хедою, яку треба було оберігати, а його колегою-легіонеркою, котра не могла видати таємницю про справжню Хеду. Але кінцівка твору оптимістична, молода пара знайшла спільну мову.

Художня форма досліджуваних зразків прози органічно поєднується зі змістом, підкреслює драматизм подій і має сильний ліричний струмінь. Тому в творах відводиться помітна роль виразним елементам ліричних, філософських роздумів про сенс життя людини, моральні цінності, справжню дружбу, людську порядність. Воєнні пригоди-випробування виступають каталізатором дії у прозі на історичну тематику, вносять у сюжет елементи таємничості, інтригують. Сюжет такого твору зазнає стрімкого розвитку дії. Кульмінація назріває і вибухає особливо виразно, несподівано. Подієвий тип композиційної організації твору набирає найчастіше *хронологічної форми*: події показані так, як вони відбувалися в житті, послідовно. Елементи *ретроспективної форми* подієвої композиції використовуються у довірливих сценах спогадів героїв, якими вони діляться з читачем. Мова

від першої особи у романі В.Шкляра "Елементал" надає оповіді особлииво довірливості. Простежується *поєднання перипетійної і характерологічної функцій сюжетів*. Тип сюжетів *концентричний*, бо події з'єднані причинно-наслідковими зв'язками. Осердям мандрівного сюжету стають надзвичайні події-пригоди, які привертають увагу читача. Важливу роль відіграє *психологічна деталь*, яка часто має символічне значення. *Інтертекстуальні елементи* представлені у вигляді ремінісценцій, прислів'їв, жартівливих примовок, часто у формі фразеологізмів.

В *ідейному змісті* обох творів велике значення мають *риси української ментальності*. Зокрема, козацькі риси вдачі, зразки поведінки січовиків, які так міцно тримаються в генах українців, що їх важко вилучити з підсвідомості народу, це основа міцної родової пам'яті.

Література

1. Гоголь М. Тарас Бульба: Повесть / Пер. з рос. В.Шкляра. – Львів: Кальварія, 2005. – 104 с.
2. Шкляр В. Елементал: Роман. – Львів: Кальварія, 2005. – 200 с.
3. Зборовська Н. Код української літератури: Проект психоісторії новітньої української літератури: Монографія. – К.: Академвидав, 2006. – 504 с.
4. Фізер І. Школа рецептивної естетики // Антологія світової літературно-критичної думки 20 ст. / За ред. М.Зубрицької. – Львів: Літопис, 2001. – С. 374–348.
5. Бульба, який не згорів // Гоголь М. Тарас Бульба: Повесть / Пер. з рос. В.Шкляра. – Львів: Кальварія, 2005. – С. 5–7.
6. Машинский С.И. Художественный мир Гоголя. – М.: Просвещение, 1971. – 512 с.
7. Білокінь С. Такий несучасний класик // Літературна Україна. – 2009. – 2 квітня. – С. 1, 7.
8. Черков А. Великий маг України // Літературна Україна. – 2008. – 11 вересня. – С. 3.
9. Наєнко М. "Він – наш, він не їхній...", роздуми про Гоголя і літературну сучасність // Літературна Україна. – 2009. – 2 квітня. – С. 1, 3.
10. Гуминский В. Мир и герои "Миргорода" // Гоголь Н.В. Миргород: Повести, служащие продолжением "Вечеров на хуторе близ Диканьки" / Послесл. и примеч. В.Гуминского. – М.: Сов. Россия, 1985. – С. 219–236.
11. Бриних М. Ключ у країні зламаних замків. Постскриптум до сьомого видання культового роману Василя Шкляра // Літературна Україна. – 2008. – 24 січня. – С. 6.
12. Горелов А.Е. Именем живых. Н.В.Гоголь // Горелов А.Е. Очерки о русских писателях. – Л.: Сов. писатель. Ленинградское отделение, 1968. – С. 113–150.